

УДК 336.77

ТЮТЮННИК О. В., к. е. н.,
м. Запоріжжя

ОСОБЛИВОСТІ КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Анотація. В статті визначено та узагальнено в хронологічному порядку особливості кредитної політики в аграрному секторі економіки України в період становлення ринкових відносин.

Ключові слова: банк, кредит, кредитоспроможність, борг, позика

Аннотация. В статье определено и упорядочено в хронологическом порядке особенности кредитной политики в аграрном секторе Украины в период установления рыночных отношений.

Ключевые слова: банк, кредит, долг, кредитосостоятельность,

Abstract. In the article certainly and generalized in the chronological order of feature of credit politics in the agrarian sector of economy of Ukraine in the period of becoming of market relations.

Key words: bank, credit, solvency, debt, loan

Аналіз останніх публікацій свідчить про підвищену увагу науковців до опрацювання наукових та прикладних аспектів окресленої проблематики.

Метою дослідження є визначено та узагальнено особливості кредитної політики в аграрному секторі економіки України в період становлення ринкових відносин.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування.

Потреба в отриманні кредиту, виникла через розвиток економічних відносин між людьми. Незважаючи на спільні риси розвитку економічного середовища, кожна країна мала свої відмінності в цьому процесі. Тому вважаємо за необхідне спочатку визначити етапи розвитку кредитної діяльності в Україні як основу дослідження еволюції наукової думки щодо регулювання кредитної діяльності банку. Основні етапи розвитку кредитної діяльності в Україні слід формулювати, на наш погляд, згідно з періодами незалежності України. Тобто:

- етап зародження врегулювання кредитної діяльності – період до Київської Русі (до IX ст.);
- етап формування регулювання кредитної діяльності банку – Київська Русь (IX – середина XIV ст.);
- етап помірного розвитку регулювання кредитної діяльності банку – Гетьманщина (середина XVII – середина XVIII ст.);
- етап помітного розвитку регулювання кредитної діяльності банку – після здобуття Україною незалежності (з 1991 р. до сьогодні).

Вивчення основних етапів розвитку кредитної діяльності в Україні дало можливість визначити ступінь регулювання та його наслідки для кожного історичного етапу (табл. 1).

Особливості формування кредитної політики в сільському господарстві в період становлення ринкової економіки зумовлені, насамперед способами розв'язання проблеми співвідношення державного регулювання і ринкового саморегулювання.

В рамках неокласичного напряму існує вкрай ліберальна позиція із приводу комбінації заходів державної підтримки (у тому числі кредитної) і державного регулювання із проведенням ринкових реформ у сільському господарстві. Особливістю цього підходу є те, що він передбачає скорочення державного регулювання аграрної сфери, що обґрунтовується важким тягарем бюджетних витрат на підтримку неплатоспроможних сільгоспвиробників. Передбачається також, що економічні й соціальні труднощі не повинні призвести до соціального вибуху (підхід має радикально-революційний характер). З іншого боку, існує протилежний і альтернативний підхід, спрямований на послідовний розвиток ринкових відносин, еволюційний хід перетворень, що доповнюється державним науково обґрунтованим економічним і правовим регулюванням аграрної сфери (у тому числі, у частині підтримки сільгоспвиробників).

Серед першочергових заходів пропонуються: заходи щодо підтримки доходів сільгоспвиробників, наприклад, шляхом посилення державного регулювання цін, субсидування придбання матеріальних ресурсів, розвиток пільгового кредиту для сільгоспвиробників, реструктуризація частини боргів бюджету й позабюджетним фондам, сприяння держави інвестуванню в сільське господарство, розвитку консультування, підвищенню кваліфікації менеджерів і фахівців тощо. При цьому як пріоритет обирається довгостроковий темп розвитку вітчизняного сільського господарства й аграрного сектора, по можливості поетапне введення нових інститутів з урахуванням необхідного часу на адаптацію й можливого тимчасового негативного впливу на економіку й соціальну сферу, при відносно низьких економічних і соціальних втратах у процесі реформування.

Розглянуті підходи (протилежні й найбільш загальні, але аж ніяк не єдині через те, що практично вони зустрічаються не окремо, а як певна комбінація

характеристик) дають змогу визначити особливості кредитної політики, що проводиться в аграрній сфері в період становлення ринкових відносин.

Цілком очевидно, що для вкрай ліберального підходу характерна тверда система бюджетних обмежень, слабка кредитна політика, яка неадекватна потребам галузі. Другий підхід передбачає наявність спеціальних інститутів, що функціонують при активній державній підтримці для пом'якшення у довгостроковому періоді жорсткості бюджетних обмежень, що погіршують становище сільгоспвиробника.

На старті аграрної реформи доцільною виявилася вкрай ліберальна позиція, необхідність швидкої реалізації якої (незважаючи на великі витрати у виробництві й соціальній сфері) обґрунтовувалася й виправдовувалася розв'язанням завдання руйнування адміністративно-командної, ресурсорозпоршуючої “соціалістичної” системи сільського господарства, що породила безініціативну малопродуктивну працю й аграрну кризу. Колишні колгоспи й радгоспи були спільно реорганізовані, земля й інше майно розподілені на частки [1, с. 87].

Як було відзначено вище, український сільгоспвиробник незалежно від своєї організаційно-господарської форми, спеціалізації й місця розташування з початком радикальних економічних реформ зіштовхнувся із проблемою відсутності зовнішніх джерел фінансових ресурсів, у тому числі наданих на поворотній основі.

На першому етапі забезпечення сільського господарства позиковими засобами на пільгових умовах передбачало кредитування його за допомогою банківських позик під 28% річних з відшкодуванням з бюджету різниці між існуючими в дійсності й пільговими відсотковими платежами.

Хоча цей кредит і розміщався через уповноважені банки, але реальний його розподіл по позичальниках здійснювали управління сільського господарства на місцях. Єдине на той момент джерело кредиту для сільгоспвиробника стало важелем стримування ринкових відносин, структурної перебудови та зростання альтернативних каналів збуту.

Уповноважені банки одержували свою маржу щомісячно, а основний борг і відсотки по ньому сплачувалися після закінчення сільськогосподарського року. В таких умовах банк, як і раніше, здійснював суто касову операцію й не був зацікавлений у поверненні боргів. Кредитна політика банку не враховувала необхідність завершення кругообігу руху позиченої вартості, ігноруючи стадію повернення кредиту. Однак зацікавленість банків брати участь у процесі розподілу даних засобів мала дві підстави. По-перше, це були переважно банки, орієнтовані на сільськогосподарських позичальників і в більшості випадків обмежені у виборі клієнтури. Отримані централізовані кредити були для них основним джерелом кредитних ресурсів. По-друге, отримуючи державні фінансові ресурси для кредитування села, банки мали можливість

Таблиця 1.

Етапи історичного розвитку регулювання кредитної діяльності в Україні

Період	Характерні ознаки регулювання кредитної діяльності	Наслідки регулювання
До Київської Русі	Стихийний розвиток: – боргові розписки (векселі); – рабство за борги;	Відносний захист громадян
Київська Русь	Часткове регулювання: – боргові розписки (векселі); – договір про кредит укладався при свідках, показання свідків при стягненні; – диференціація відсотку за кредит залежно від терміну надання, граничний розмір; – можливість відстрочки повернення кредиту; – черговість задоволення вимог кредиторів; – правила застави рухомого та нерухомого майна.	Значне поширення використання кредиту серед громадян для розвитку дрібного виробництва та купецтва
Гетьманщина	Посилене регулювання: – боргові розписки (векселі); – норми позик для різних майнових груп; – інститут банкрутства; – офіційний рівень відсотку за кредит; – цільовий характер кредиту.	Дотримання принципів кредитування: терміновості, поворотності, забезпеченості, платності, цільової направленості
Радянський період	Жорстке регулювання: – обмежене внутрішньогосподарське маневрування фінансовими ресурсами; – видача необґрунтованих позик; – пролонгація чи пряме списання заборгованості для підтримки безперервного платіжного обігу	Заперечення регулюючої функції кредиту, кредит став одним із джерел інфляції в країні
Період незалежності України	Жорстке регулювання: – переважає зовнішня складова регулювання; – обмеження щодо споживачів кредитних послуг; – значна кількість економічних нормативів.	Велика частка неповернених кредитів; формування законодавчих норм у відповідності до міжнародних вимог

короткостроково використовувати їх на більш прибуткових грошових ринках, що важко піддавалося контролю й було вкрай вигідно в умовах високої інфляції [2, с. 67].

Цілком очевидно, що в цей період були відсутні інституціональні основи, що забезпечують формування механізмів кредитування галузі й спеціалізованої системи сільськогосподарського кредиту.

Наприкінці 1993 р. усі види пільгового кредиту були скасовані. Однак описаний вище кредит був пільговим не тільки за відсотками, а й за строками погашення. Він видавався майже на рік, тоді як середні строки короткострокових позик по країні становили в 6 разів меншу величину. Було скасовано тільки субсидування відсоткової ставки. Таким чином, централізований пільговий кредит зберігся й в 1994 р., але вже під відсоток, що дорівнював обліковій ставці НБУ.

Окрім заходів щодо кредитування зазнали кілька змін і в способах їх реалізації. Хоча основні функції розподілу виділених засобів, як і раніше, здійснювали чиновники, уповноваженим банкам дано було право відмовляти неплатоспроможним (на їхню думку) господарствам. Крім того, при видачі сезонних кредитів банки стали вимагати застави, які в більшості являли собою худобу й сільськогосподарську техніку. Цілком очевидно, що основні недоліки не були усунені при новому порядку, тому що збереглися недоліки централізованого кредиту, за деякими винятками. Банки, як і раніше, виконували функцію розподілу коштів державного бюджету, без реальної майнової відповідальності, а кредити не стимулювали розвиток галузі.

До 1994 р. реорганізація колгоспів і радгоспів була практично завершена: підприємства одержали господарську самостійність, хоча й у вкрай складних економічних обставинах, почали поступово усвідомлювати відповідальність за власні управлінські рішення. Однією із проблем сільгоспідприємств до того моменту стала прострочена заборгованість.

У кінці 1994 – на початку 1995 р. були ухвалені рішення, що пролонгували заборгованість по централізованих боргах 1992-1994 рр. Ця сума була віднесена на державний борг. Безумовно, такі заходи, як пролонгація й списання простроченої заборгованості сільгоспідприємств, свідчать про пом'якшення для них бюджетних обмежень. Проте стосовно розглянутого періоду можна зробити висновок про формальний характер послаблення. Більшість сільгоспвиробників не мали прибутку, що явно свідчить про надмірну жорсткість бюджетних обмежень, і саме цим визначається зростання нових боргів. Рідке застосування процедури банкрутства лише частково пом'якшує явно надмірну апріорну твердість бюджетних обмежень сільгоспідприємств, але не в змозі суттєво її змінити. Більше того, нагромадження боргів більшістю підприємств призвело до зростання пені, до арешту банківських рахунків, тобто до ще більшої жорсткості бюджетних обмежень [3, с. 176].

Іншою формою політики централізованого сезонного кредиту для аграрного сектора став так званий "товарний кредит". Навесні 1995 р. бюджетна ситуація в країні не давала змоги виділяти сільгоспвиробникам державні кредити для посівних робіт, а власних коштів у села не було. Міністерством фінансів була розроблена схема товарного кредитування сільського господарства. Нафтовим компаніям було запропоновано поставити сільгоспвиробникам ГСМ у порядку погашення їх заборгованості перед державним бюджетом. Сільське господарство одержувало, таким чином, основний ресурс й зобов'язувалося сплатити борг перед бюджетом наприкінці сезону. Таким чином, виходив своєрідний безвідсотковий кредит аграрному сектору за рахунок дохідної частини державного бюджету.

Однак і в цьому випадку інституціональних основ функціонування кредитного механізму, що давали можливість підтримати товаровиробника, створено не було.

Товарний кредит у тому вигляді, у якому він був прийнятий, є неявною, тобто не відображеною у явному вигляді у видатковій частині бюджету субсидією аграрному сектору. За 1995 р. загальний обсяг витрат на АПК, передбачених в аграрному бюджеті, майже дорівнює субсидіям з дохідної частини, тобто товарному кредиту. Практика товарного кредитування відновилося й в 1996 р.

Проте бюджетні субсидії й у цьому випадку не сприяли пом'якшенню жорстких бюджетних обмежень у сільському господарстві. Як і в попередні роки, підприємства були збитковими, мали більші суми простроченої заборгованості, функціонували, таким чином, на межі виживання. Якщо підприємства не очікують додаткової допомоги від держави (насамперед у механізмах фінансування) при погіршенні фінансового становища, то субсидії стають інструментом, за допомогою якого ціна реалізації доводиться до рівня суспільної корисності [4, с. 67].

Авансування закупівель і товарний кредит обмежували маневреність господарств у використанні отриманих ресурсів у складних умовах господарської діяльності. Крім того, за встановленими правилами ці кредити повинні були надаватися при нестачі в господарств власних засобів, але механізм дотримання такої умови й врахування загального фінансового стану підприємств був відсутній, що призводило до зловживань.

З 2000 р. відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України "Про додаткові заходи з кредитування комплексу сільськогосподарських робіт" від 25 лютого 2000р. № 398 був запроваджений механізм часткової компенсації відсоткової ставки за кредити комерційних банків для підприємств агропромислового комплексу. Перевагами такого механізму можна вважати такі: відсутність взаємозаліку здешевлення кредитів та бюджетних платежів банків; кредитні ризики несуть комерційні банки та позичальники, а держава лише стимулює комерційні відносини; пільгові креди-

ти надаються тим позичальникам, які не мають заборгованості із заробітної плати перед бюджетом і застрахували свій урожай; компенсація надається виробникам продукції, хоча й спрямовується через банки-кредитори. За цим механізмом передбачалася компенсація комерційним банкам різниці в ціні кредиту за ринковою і пільговою відсотковими ставками з бюджету. Після його введення до виробництва було залучено понад 1,8 млрд грн кредитних коштів, із яких 90% повернено.

У 2002 р. уряд продовжував практику надання кредитів за схемою компенсації відсоткової ставки. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів "Про часткову компенсацію ставки за кредитами комерційних банків, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам та іншим підприємствам агропромислового комплексу" від 27 січня 2001 р., було введено диференційований підхід до розміру компенсації для сільськогосподарських товаровиробників.

До особливостей кредитування 2000-2003 рр. слід віднести зміни щодо цільового призначення кредитів та відбору сільськогосподарських товаровиробників для участі у програмі пільгового кредитування. Так, з 2002 р. у рамках проектів "Трактор у кредит" і "Комбайн у кредит" банки кредитували закупівлю сільськогосподарської техніки підприємствами аграрного сектора економіки. Такі кредити надавались як для придбання нової техніки (терміном до 3 років), так і техніки, що була в експлуатації (терміном на 18 місяців). Придбані технічні засоби ставали власністю позичальника та оформлялись як застава до моменту повного погашення кредиту і відсотків за ним. "Промінвестбанк" надавав кредити для придбання сільськогосподарської техніки за умови сплати за неї початкового внеску у 20%. ЄБРР підписав угоду із Bankgeseclshaft Berlin для закупівля німецької сільськогосподарської техніки. У рамках програми "Райффайзен банк Аваль" "Засоби захисту рослин у кредит" сільськогосподарські підприємства мали можливість отримати кредит у національній валюті під 9% річних на придбання засобів захисту рослин вітчизняного та зарубіжного виробництва.

Механізм часткової компенсації відсоткової ставки за кредитами комерційних банків для підприємств АПК у 2000-2003 рр. був орієнтований на підтримку короткострокового кредитування аграрних підприємств, оскільки відповідно до процедури надання компенсації, часткове відшкодування відсоткової ставки за кредитами комерційних банків здійснювалось до 1 грудня поточного року. У 2004 р. була врахована потреба аграрних підприємств у довгострокових кредитних ресурсах шляхом запровадження державної програми фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення коротко- і довгострокових (до 3 років) кредитів. Так, у 2004 р. компенсація з бюджету надавалась на конкурсній основі тим підприємствам АПК, які залуча-

ли коротко- і довгострокові кредити з відсотковою ставкою, не вищою ніж 19 і 18% (у 2005 р. – 21% і 20%, відповідно). Для коштів кредитних спілок ставки не мали перевищувати 25% і 27% у зазначені роки. Обсяг компенсації за короткостроковими кредитами, виданими в національній валюті становив від 10 до 7%, в іноземній -7%, за довгостроковими – відповідно 12-14% та 8-9%. Додатковою умовою було надання переваги тим позичальникам, які не мали більш як на два місяці простроченої заборгованості з виплати заробітної плати, орендної плати за земельні й майнові паї, перед державним та місцевим бюджетами, Пенсійним фондом.

З метою консолідації зусиль для забезпечення розвитку аграрного сектора економіки, гарантування продовольчої безпеки держави, а також оптимізації системи банківського кредитування сільськогосподарських виробників у 2004-2005 рр. були підписані меморандуми про взаємодію і співробітництво між Міністерством аграрної політики, представниками Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств, Асоціацією фермерів і приватних землевласників, Національним банком України, Асоціацією українських банків та іншими. Цими документами були передбачені зобов'язання держави щодо забезпечення першочергового виділення коштів державного бюджету для здійснення фінансової підтримки аграрного сектора через механізм часткової компенсації вартості коротко- і довгострокових кредитів, відмова банків від практики необґрунтованого підвищення кредитних ставок для сільськогосподарських підприємств, спрощення процедури надання банківських кредитів тощо.

У 2006 р. компенсації надавались на конкурсній основі підприємствам АПК, які залучили кредити, за умови, що ставка за кредити банків не перевищувала 21% за короткострокові кредити, 20% – за довгострокові і 27% – за кредити кредитних союзів у національній валюті. Якщо ж ставки кредитування були вищими, компенсація не надавалась. Необхідність введення цього обмеження зумовлена негативною практикою складання банками додаткових угод за надання консультаційних послуг, комісійних тощо, що, у свою чергу, призвело до дорожчання пільгових кредитів.

У 2007 р. за ініціативою Міністерства аграрної політики змінений механізм надання компенсацій кредитних ставок за кредити банків для сільськогосподарських підприємств. Відповідно до проекту постанови Кабінету Міністрів "Про внесення змін у порядок використання засобів у держбюджеті на 2007 рік на здійснення фінансової підтримки підприємств АПК через механізм здешевлення короткострокових і середньострокових кредитів", Міністерство аграрної політики здійснює компенсацію частини сплаченої відсоткової ставки підприємствам АПК за залучені ними в банках коротко- і середньострокові кредити, а також короткострокові кредити у кредитних спілках. Тобто відшкодування відсоткової ставки надається не

комерційним банкам, а підприємствам-позичальникам. Така компенсація надається на конкурсній основі підприємствам АПК на обсяги використаних ними протягом року кредитних ресурсів.

Порядком використання коштів у 2007 р. встановлена нова верхня гранична межа відсоткової ставки банків як умова, за якої поширюється механізм здефляції відсоткової ставки за залучені кредити не вище 18% річних у національній валюті, 23% річних – для кредитів, наданих кредитними союзами в національній валюті, й 12% річних – в іноземній валюті, а за середньострокові кредити вона не повинна перевищувати 17% річних у національній валюті й 11% річних в іноземній валюті. Крім того, Постановою передбачалося зняття обмеження на закупівлю сільськогосподарської техніки виключно вітчизняного виробництва, що дало можливість сільськогосподарському товаровиробнику право вибору на закупівлю сільськогосподарської техніки.

Вплив економічної кризи на банківську систему України позначився на кредитуванні сільськогосподарських підприємств, так у 2009 р. порівняно з 2008 р. суми виданих кредитів знизилась практично у 3 рази. Проте, вже у 2010 р. кредитування відновилося і спостерігається тенденція зростання.

Підтримка сільського господарства в Україні у 2014–2015 роках в першу чергу базується на компенсації державних ставок по кредитах для аграріїв. Це вважається найпрозоріший і найефективніший меха-

нізмом. За словами прем'єр-міністра: "До кінця поточного року в бюджеті є майже півмільярда гривень на компенсацію процентних ставок".

Отже, кредитування сільськогосподарських підприємств відзначається позитивними тенденціями, але існує ряд недоліків, основним із яких є недосконалість механізму кредитування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, під час переходу від планової економіки до ринкової в розв'язанні проблеми формування зовнішніх джерел фінансування діяльності сільськогосподарських товаровиробників переважав український ліберальний підхід, заснований на розвитку конкуренції, ринкових відносин, посиленні бюджетних обмежень. Але при одномоментному, революційному руйнуванні всіх інститутів централізованої економіки дієве інституційне середовище, що здатне забезпечити галузь необхідними фінансовими ресурсами, досі перебуває в стадії становлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади / [за ред. П.Т. Саблука]. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 475 с.
2. Гудзь О.Є. Кредитування і банківське обслуговування підприємств агропромислового виробництва: сучасні тенденції та особливості / О.Є. Гудзь – К.: ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2005. – 168 с.
3. Організаційно-економічні основи розвитку агропромислового комплексу та сільських територій / [за ред. П.А. Лайка]. – К.: Нічлава, 2006. – 448 с.